

פתח דבר

ראשיתו של מחקר זה היא בניסיון להבהיר תחושה עמומה, מטרידה, לפיה דבר מה מונאדי מצוי בלב חויית ה"אני" של בן המאה העשרים, כלומר בלב החוויה שלי בשלהי המודרניות. נדמה היה לי, אם כי לא באופן מאורגן וניתן לבנייה כטיעון, כי איכות מונאדית זו יש לה מעמד הנטוע בבסיסו של מה שהמאה העשרים מציעה כתרבות, ובאופן שהיא מדברת על עצמה כציביליזציה עירונית עכשווית. הלך הרוח של המודרניות של המאה האחרונה הוא מונאדי, כך נראה לי, אבל לא רק הלך הרוח. האופן שהשיח המודרניסטי מדובב את המהויות מבעד מה שנראה לאפיסטמה שלו "ממשי", איבד את כוחו כתיאור מרחב של אובייקטים "אחרים" והוחדר באנתרופומורפיות, כלומר באינטימיות של תודעה. בכמין מלנכוליה, כפי שמציע סארטר בהבחילה, או בכמין עליצות, הפך האובייקט לפתע את עורו מהפנים החוצה, ומעתה הוא מביט בך. "כל הדברים מלאי אלים", אמר תאלס, הכול מלא עיניים — אפשר לחוש — הממשי מאוכלס ב"מראות חיות".

אבל תורת המונאדות של לייבניץ איננה רק החיק שממנו בוקעת המונאדה האחת כממשות, כדימוי, כמטפורה או כמיתוס. לדידו של גוטפריד וילהלם לייבניץ, באירופה שאחרי מלחמת שלושים השנים, הייתה מונאדה זו לכאורה רק פרודה חושבת בקולוניה של פרודות, אזרחיות בעיר האלוהים, שהיא כמין חצר של לואי ה-14, וחדורה עוצמתו של מונרך. מונרך זה, שהוא מצדו תערובת של שען ואליל, רב-מג ומתמטיקאי, מאגד את המונאדות — אינסופיות במספרן וכולן אינן אלא "אני" לדרגותיו השונות — על אפו ועל חמתו של הסוליפיסטים היסודי של ההווה המונאדית. זהו כידוע "הטוב שבעולמות האפשריים", ובו שוררת ההרמוניה הקבועה מראש.

יסוד זה של תורת המונאדות איננו יכול כמובן להיות מרכיב בתאוריה של המשקע המטפיזי המודרניסטי. "הטוב שבעולמות האפשריים" הוא אמנם מונח פורה ביותר בלוגיקה המודרניסטית, אולם בבואו לסמן את הלך הרוח של המאה הוא עקר באמת. אפילו ההסתייגויות ממנו במהלך מאתיים השנים האחרונות — כגון זו של וולטר בקאנדיד, או זו של פרנסיס הרברט בראדלי, בשלהי המאה התשע עשרה, שאמר: "זהו הטוב שבעולמות האפשריים וכל מה שיש בו הוא רע בהכרח" — אינן רלוונטיות למבנה האופן שהמאה העשרים מגלה את המטפיזיקה העמוקה שלה.

המונאדה האחת, והאינטר-מונאדיות על הפרדוקסליות שלה כאירוע, היא המאפיינת את האקלים המודרניסטי. רציתי למצוא שפת טיעון ומתודולוגיה לשם הבהרת תחושה זו שלי, ובדפים הבאים מצויה תוצאתו של רצון זה. שנים מספר חיפשתי אחר הלוגיקה, הניסוח, עקרונות הבררה ואזורי הסימון של ביסוס הרעיון שלי. גבולות המודרניות, כך ביקשתי להראות, יכולים להיות מותווים בעזרתו של רעיון זה, בשני הקטבים של התקופה, הן בתוך ההקשר של שחר המודרניות הן בתוך זה של קצה.

ספר זה הגיע לכלל השלמה בעזרתם הנפלאה של: ציפי מיידלר, אשר שיחותי עמה היו חשובות ופוריות, חיים לוסקי ואדם טננבאום וידידים נוספים שאֵתם ניהלתי דיאלוג ממושך במהלך שנות המחקר, והערותיהם ותובנותיהם סייעו לי בגיבושו. ספר זה מוקדש, בשני אופנים שונים זה מזה ובכל זאת דומים, לזכרה של אמי, פליאה שרה אלבק לבית נבנצל, שמתה עלי השנה לאחר מחלה ארוכה ורב-צער, ושנת האבל על מותה שורה על כל מעשי, ולזכרה של פרופ' רות רייכלברג, שהנחתה את עבודת הדוקטורט שהיוותה בסיס למחקר זה, ואשר נפטרה לעולמה בשנה זו גם היא.

תודה עמוקה אני חבה לאבי מורי, שלום אלבק יבדל"א, על הֶקְשֶׁר של תבונה ומסורות ארוכות, שבתוכו חיי המחשבה שלי מתאפשרים. תודה לנילי לנדסברגר, שערכה באנינות, בלב נדיב ובידידות את כתב-היד. למרגלית אבישר, לחני אהרוני, לענת גל ולאן למדן מהוצאת הספרים של אוניברסיטת בר-אילן – תודה שהיוו בית אוהד ומקצועי לספר זה בכל שלבי הכנתו. הכרת תודה, שלעולם לא אוכל להביעה במלואה, אני חבה לרעי אבידב ליפסקר, ולילדי, נועה-שרה וחנוך-בנימין, שלושתם שמחתי כל הימים.

רחל אלבק-גדרון
המחלקה לספרות עם ישראל
אוניברסיטת בר-אילן

מבוא

מחקר זה מציע לקרוא את תורת המונאדות של הפילוסוף הגרמני גוטפריד וילהלם לייבניץ (1646-1716) כ"מטפיזיקה מובלעת"¹, או כתמונת העולם הסמויה של המודרניזם במאה העשרים. הוא יראה כי העמדה האונטולוגית, תפיסת האדם, מרחב הדמיון הוויזואלי של האמנות וטיפוס הבדיון המודרניסטיים במאה העשרים הם מונאדיים באופיים. הדיון יציע כי הרומן המודרניסטי הוא אחד התחומים הייצוגיים המתאימים לבדוק בהם מחשבה זו.

תורת המונאדות כמטפיזיקה התקבלה תמיד כאזוטריה וכנוגדת את האינטואיציה, שכן ייחודה כשיטה, כמו שאומר ניקולס רשר, הוא שיוצרה היה "המטפיזיקאי הראשון של המסורת המערבית, שביקש לבנות את המציאות מיחידות בעלות תבנית סגולית שכולה מעבר להשגתו של הניסיון היומיומי שלנו"². לפיכך מעולם לא רווחה השיטה כאפשרות תרבותית של ממש, לא בתקופתו של לייבניץ ולא אחריה. הידה אישיגורו גורס כי נסיבות של אקלים קריאה³ הן שגרמו למיקום השולי של השיטה. לדבריו, "התאוריות המטפיזיות והלוגיות של לייבניץ נקראו באופן שגרם להן להיראות מופרכות בעליל ואבסורדיות כל כך, עד כי העניין בהן לא יכול היה להיות אלא היסטורי"⁴.

- 1 מטפיזיקה מובלעת – תמונת העולם המסתמנת כהפשטה מתוך גילויי התקופה. המונח נוצר לצורך המחקר בהשראת המונח היעיל של בות "מחבר מובלע" (implied author). ראה W. C. Booth, *The Rhetoric of Fiction*, Chicago and London: University of Chicago Press, 1961
- 2 Nicholas Rescher, *G. W. Leibniz's Monadology*, London: Routledge, 1991, p. 12
- 3 אקלים קריאה – נסיבותיו של המרחב הפרשני העומד לרשותם של קוראי תקופה תרבותית מסוימת ומגבל על ידי מכלול עמדותיה המדעיות, הערכיות, המטפיזיות וכדומה. המרחב הפרשני נבחר בידי קהיליית קוראים מסוימת, מקומית, היסטורית, או בעלת עניין משותף, בבואה להבין את הטקסט שלפניה. כך, בעקבות המונח "אקלים של דעות" שפיתח קרל בקר (Carl Becker) בשנות השלושים של המאה העשרים בהשראת עבודתו של אלפרד וייטהד. המונח מבטא את הרוח הדיסציפלינרית שהתפתחה מאז בתחום ההיסטוריה של הרעיונות ובתחום ההרמנויטיקה. ראה קארל ל' בקר, הקריאה של מעלה בהגות המאה השמונה-עשרה, תרגום אהרן אמיר, תל אביב: ספרית פועלים, תשל"ט.
- 4 Hidé Ishiguro, *Leibniz's Philosophy of Logic and Language*, Cambridge: Cambridge

עמדה זו ביחס למטפיזיקה המונאדית רווחת עד היום, אף על פי שמרכיבים אחרים של מפעלו של לייבניץ, בתחומי הרוח השונים, השתרשו במסורת החשיבה האירופית והשפיעו באופן עמוק על כיוונים מסוימים בהתפתחותה, ועדיין הם משפיעים והולכים. וכך כותב ניקולס ג'ולי בסיום המבוא שלו לאסופת מאמרים על לייבניץ:

נכון הוא שהשיטה של לייבניץ על אודות המונאדות מוצאת לה כיום רק תומכים מועטים [...] אבל אם נניח לרגע למונאדולוגיה, הרי מחוץ לה פוריות מוחו של לייבניץ יוצאת מגדר הרגיל, ולרבים מרעיונותיו הייתה השפעה מובהקת על פילוסופים עכשוויים. התאוריה שלו על עולמות אפשריים, הסמנטיקה בעניין שמות העצם הפרטיים והמונחים הכלליים, התאוריה בדבר יחסיות הזמן והחלל, הדוקטרינה בדבר ידיעה מלידה — אלה ואינספור רעיונות אחרים מייצגים את המורשת המתמשכת של הפילוסופיה המודרנית.⁵

ואולם במחקר זה אנו מבקשים להראות כי רעיונות מרכזיים במטפיזיקה המונאדית, בפרט אלה הנתפסים כזרים להבנת המציאות האנושית המידית, יכולים להתקבל באופן טבעי באקלים המחשבתי של המודרניזם של ראשית המאה העשרים. אמנם אין הם יכולים להתקבל כמטפיזיקה במובן האסכולאי של המילה, שכן המודרניזם כפרוייקט תרבותי שוב איננו שואל שאלות מטפיזיות ואיננו מספק תשובות מטפיזיות.⁶ אולם רעיונות אלה מצויים בגילויי התקופה כמטפיזיקה מרומזת, כלומר כמכלול הסמוי והתשתיתי של תמונת העולם שלה, המתנה את גילוייה אך איננו מוצהר ככזה ואיננו ניתן לזיהוי ישיר.

הביטוי "מטפיזיקה מובלעת" הוא תוצאה של סינתזה בין שלוש תאוריות משנות השלושים, השישים והשמונים של המאה העשרים. הראשונה היא זו של אלפרד וייטהד, כפי שהיא מופיעה בספרו גלגולן של דעות,⁷ ולפיה בכל עידן תרבותי ניתן לחשוף סדרה של הנחות יסוד בדבר טיבו של היקום, מקומו של האדם בתוכו, אפשרויותיה של התבונה, וכדומה — כולן הנחות מסדר גודל מטפיזי או מטה-חברתי, והן משותפות לבני התקופה. סדרה זו, או עמדה מרכזית זו, מתנה באורח לא מודע את תפיסת העולם של התקופה ואת אופיים של גילוייה וביטוייה השונים:

בכל תקופה מצויה צורה כללית של צורות-המחשבה שלה, וכמו האוויר שאנו

University Press, 1990 [1972], p. 1

Nicholas Jolley (ed.), *The Cambridge Companion to Leibniz*, Cambridge: Cambridge University Press, 1998, p. 16

6 ראה א"א לאוג'וי, שרשרת ההווייה הגדולה, תרגום אהרן אמיר, תל אביב: יחדיו, תשכ"ט, עמ' 54.

7 Alfred N. Whitehead, *Adventures of Ideas*, New York: Macmillan, 1933

נושמים, צורה זו היא שקופה כל-כך ומקיפה כל-כך ונראית הכרחית כל-כך, שאין אנו נודעים את מציאותה אלא מתוך מאמץ רב.⁸

צורה זו מתבטאת ב"עיקרי-יסוד שהם כמעט ברורים ביותר משיהא צורך להביעם וכמעט כלליים יותר משיהא אפשר להביעם".⁹ אופייה הבלתי ניתן לזיהוי, הבלתי מורגש, של עמדה מקפת כולל, דווקא בשל היותה מצויה בבסיס כל העמדות האחרות, כלפי הקיום ומשמעותו, הוא האיכות שאותה נבקש לשאול מהגדרתו של וייטהד, לצורך דיון זה.

התאוריה השנייה, זו של תומס קון, כפי שהוצגה בספרו המבנה של מהפכות מדעיות,¹⁰ דומה לזו של וייטהד באורח החשיבה האפלטוני וההגליאני שלה, אך מופעלת בתחום המדעים. לדעת קון, התפתחות המדע נעשית בתהליך השבירה של קבוצת אמונות יסוד העומדת בתשתיתו של המחקר המדעי (פרדיגמה) ומתנה את ממצאיו. בעקבות שבירה זו באה התגבשות של פרדיגמה חדשה, וחזור חלילה. גישה זו עומדת בניגוד לתפיסה כי התפתחות מדעית פירושה הצטברות קווית של אמינות וניפוי של טעויות.

ההבדל בין אמונות היסוד של וייטהד לפרדיגמות של קון הוא שבעוד הראשונות "שקופות", כלומר לא ניתן לראותן אלא רק לראות מבעדן, ויש צורך ב"מאמץ רב כדי לחלצן", כדברי וייטהד, היינו צורך בהפשטה ובמרחק, הרי שעל פי התאוריה של קון, "הלימוד של פאראדיגמות [...] הוא עיקר הכנתו של תלמיד לקראת חברות בקהילייה מדעית מסויימת שבתוכה הוא עתיד לעסוק במקצועו".¹¹

"פרובינציאליות",¹² כביטוי המוצלח של וייטהד, במקרה זה, עלולה להיות טמונה באי-הבנה של המדען כי הפרדיגמה שלו היא מבנה תלוי תקופה, באותה המידה

8 אלפרד נורת וייטהד, גלגולן של דעות, תרגום משה מייזלש, מבוא צבי א' בראון, ירושלים: מוסד ביאליק, תשכ"ג, עמ' 11.

9 שם.

10 Thomas S. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions*, Chicago: University of Chicago Press, 1962

11 תומאס ס' קון, המבנה של מהפכות מדעיות, תרגום יהודה מלצר, תל אביב: המכון הישראלי לפואטיקה ולסמיוטיקה, ספרי סימן קריאה ו"הספרות", תשל"ז, עמ' 20.

12 וייטהד השתמש במונח מלכתחילה כדי לתאר פרובינציאליות היסטורית, אך הרחיבו והקנה לו הוראה רחבה בהרבה, והיא יכולה לשמש אותנו גם להסבר התאוריה של קון, החסרה את אבק ההומור ואת הברק הקישורי המצויים בהגדרה זו של וייטהד: "מושג זה [היסטוריה צרופה] של ההיסטוריונים, מושג של היסטוריה מנוערת מכל משפט-קדום אסתטי, של היסטוריה מופשטת מכל הסתמכות על עיקרים מיטאפיסיים והכללות קוסמולוגיות, אינו אלא יליד הדמיון. האמונה במציאותה יכלה לשכון רק במוחין דקטנות פרובינציאלית — פרובינציאליות של תקופה, של עם, של אסכולה עיונית, של מגמת אינטרסים — מוחין שאינם מכירים את קטנותם המסותרת" (גלגולן של דעות, עמ' 4).

שהפרדיגמה של תלמי הייתה כזאת, כלומר, אין היא אלא ביטוי לרשת של הנחות יסוד שאינן אמפיריות ביסודן, ואשר מגדירות את המדע לא כאמיתי אלא רק כ"תקני". כשאנו מבקשים להשתמש בתאוריות הללו, נשאל מזו של וייטהד את הסמיות והכוליות של הנחות היסוד של התרבות, כמו גם את עצם הנחת קיומן, ומזו של קון את הדגש על מבנה של מהפכה וארגון מחדש של תשתיות היסוד בהיסטוריה של התרבות, כדרך להגדיר שבר תרבותי, ומכאן כדרך להגדיר תקופה. שתי השיטות מקיימות את אותה מגמה קאנטיאנית של איתור קטגוריות הקודמות לתודעת המציאות ומתנות אותה, ושל הבנה כי לא תיתכן הכרה של "דבר כפי שהוא לעצמו". וייטהד וקון מייצגים, כל אחד בתחומו, תבנית דומה, מבחינה זו, לתבנית שמציע פוקו בתאוריה של הידע, ובלשונו, התאוריה של "תנאי הידע". בספרו "המילים והדברים" כותב פוקו:

ניתוח כזה [שאני מציע] איננו שייך להיסטוריה של הרעיונות או של המדע: זוהי חקירה שמטרתה לגלות מהו הבסיס שעליו הופכים הידע והתאוריה לאפשריים, כלומר, באיזה מרחב של סדר נוסד הידע [...]. אינני עוסק אפוא בתיאור התקדמותו של הידע לעבר אובייקטיביות המזוהה עם המדע העכשווי. אני מנסה להבהיר את השדה ההכרתי (האפיסטמולוגי), את ה"אפיסטמה" שדרכה הידע [...] מקבל את ערכו הרציונלי. [...] אינני עוסק ב[היסטוריה של שלמות אובייקטיבית גדלה והולכת, אלא בתנאי אפשרותה. [...] אין זו "היסטוריה" במובן המקובל של המילה, אלא ארכאולוגיה.¹³

כשפוקו מבקש לכונן "ארכאולוגיה של הדעת" הוא מציע להתבונן באותן שיטות טקסונומיות האופייניות לאוריינטציה של תקופה ותרבות מסוימות, אשר הן הן המתנות את הידע שלה. ידע זה נראה לבני התקופה "טבעי" ו"ראשוני", אף כי אין הוא אלא תוצאה של מבנים מלאכותיים ותרבותיים המטרימים אותו. פוקו מציע אפוא לבחון את המטפיזיקה המובלעת של הידע, כפי שזו מתבטאת באופני הארגון העמוקים שלו, שלעולם הם תלויי זמן ומקום ולעולם הם תוצאה של תבניות הכרתיות סמויות.

ישום מאלף ובהיר של תאוריות אלה בתחום הפסיכולוגיה, תוך כדי שימוש בטקסט ספרותי כמקור לדלייה של פרדיגמה, מצוי בחיבורו של דניאל אלגום פרקים בתולדות הפסיכולוגיה, המביא מדבריהם של אריק דודס (Dodds), ברוננו סנל (Snell) וג'ולין גיינס (Jains). כאן מוסקת מקריאת האיליאדה והאודיסאה המסקנה כי פרדיגמה מרכזית כל כך בתרבות המוכרת לנו — המושג "אני" והאחדות הארגונית

Michel Foucault, *Les mots et les choses: une archéologie des sciences humaines*, 13 Paris: Gallimard, 1966; *The Order of Things: An Archaeology of the Human Sciences*, New York: Vintage Books, 1994, p. xxii

שהוא מגלם — לא הייתה קיימת בתרבות ההומרית, וביטויים ספרותיים רבים, שהמבקרים תפסו אותם כפיוטיים או מיתיים, היו למעשה תיאור מהימן וראליסטי של העובדות, כפי שהן הובנו בתקופתן, מבעד ל"פרדיגמה" השלטת.¹⁴

התאוריה השלישית שאנו מבקשים להציע כדרך לרדת לחקרה של תקופה, באמצעות התחקות אחר פרדיגמות, מצטיירת ממאמרו של פרדריק ג'יימסון "פוסט מודרניזם, או ההיגיון התרבותי של הקפיטליזם המאוחר". במאמר זה מדבר ג'יימסון על איבוד הקואורדינטות של היחיד במרחב החדש שמציע הפוסטמודרניזם החברתי, הפוליטי והתרבותי, ולפיכך "המטלה של הפוסט מודרניזם בצורתו הפוליטית, אם תהווה אי-פעם, תהיה להמציא ולכונן מיפוי קוגניטיבי עולמי, בקנה-מידה חברתי ומרחבי גם יחד".¹⁵ בדרישתו של ג'יימסון ל"קרטוגרפיה קוגניטיבית חדשה" ניתן לראות הצעה למיון מחדש של המציאות כדי לאפשר התמצאות. זו היא אפוא הצעה לכינון חילופי פרדיגמה, אלא שהיא מוותרת על החשיבה — המאובקת משהו, אין ספק, אם מסתכלים עליה מנקודת המבט של מגמה מחשבתית — בדבר סטרוקטורה לכידה ועקיבה המהווה מעין מסומן שהתרבות היא המסמן שלו, ובמקומה מתפשרת על אנלוג תפקודי בלבד — "מפה" — המתאפשר במרחב מחשבתי בעל אופי מבזר ודקונסטרוקטיבי שמאז ז'אק דרידה (Derrida) ובני שיחו.

המונח "מטפיזיקה מובלעת" מאפשר אפוא להכיל הן את התאוריות של וייטהד, קון ופוקו, ואת טיפוס היישום שלהן אצל אלגום, הן את החשיבה של ג'יימסון בדבר מפה קוגניטיבית המוטבעת בתרבות מסוימת, אשר בן התקופה מצויד בה והיא המאפשרת לו התמצאות במרחב המוגדר על ידה כרלוונטי. חשיבה זו מבוססת פחות על הנחות יסוד בעלות גוון אידאליסטי, אבל עדיין מאפשרת מצד אחד הבנה בדבר יסוד מאחד ומארגן, ואזורי קשב מסוימים לתקופה מסוימת, ומצד אחר הפרדה של היסוד הזה מגילויי התקופה עצמם.

כשאנו באים ליישם את שלוש התפיסות האלה בתחומי המודרניזם של המאה העשרים, מסייעת בידנו העובדה כי התכונה הבולטת ביותר שלו, זו שנתנה לו את שמו, היא היותה של מאה זו תקופה של חילופי משמרות תרבותיים. טבעו זה של המודרניזם מבקש, ואולי אף דורש, בחינה של התשתיות ההכרתיות שלו. מבחינה זו מייצג ביותר הוא מקרהו של הרומן המודרני, אשר מאז מפנה המאה פיתח מכלול תכונות חדש — חלקן מהוות שיבה אל סוגי כתיבה מהעבר, חלקן מהפכניות ביותר, אך לכולן זיקה מובהקת לגילויים של המודרניזם בתחומי האמנויות והמדעים השונים. הרכבתן של אמונות יסוד או מוקדי קשב של המודרניזם לכלל תמונת עולם

14 דניאל אלגום, פרקים בתולדות הפסיכולוגיה (אוניברסיטה משודרת), תל אביב: משרד הבטחון — ההוצאה לאור, 1991, עמ' 8-15.

15 פרדריק ג'יימסון, "פוסט מודרניזם, או ההיגיון התרבותי של הקפיטליזם המאוחר", תרגום עדי גינזבורג-הירש, קו 10 (יולי 1990), עמ' 119.

אחדותית, ועובדת היותם ניתנים לסימון מובהק ובעל אופי של מודל ברומן המודרניסטי, המכיל את תמונת העולם של התקופה, ואף קריאתן של אמונות יסוד אלה בשם "מטפיזיקה מובלעת", הם תמציתו המתודולוגית של מחקר זה בבקשו אחר פרדיגמות תרבותיות באמנויות המודרניות, ובכללן ברומן המודרניסטי. טענה זו משתקפת בדבריו של הסופר ד"ה לורנס על הרומן:

הואיל והרומן הוא מיקרוקוסמוס, והואיל והאדם, בבואו להתבונן ביקום, חייב לעשות זאת לאורה של תאוריה מסוימת, על כן כל רומן צריך שיהיה לו הרקע, או השלד המבני, של תאוריית קיום כלשהי, מטפיזיקה כלשהי. ואילו המטפיזיקה חייבת לשרת תמיד את מטרתו של האמן שהיא למעלה מכוונתו ביודעים.¹⁶

ברוח הטענה הכללית על המודרניזם שהושמעה כאן וברוח ההשתקפות של העיקרון המתודולוגי המאפשר אותה בדבריו של לורנס, אנו מבקשים בחיבור זה לחצות כמה אזורי תרבות מודרניים ולהצביע על המונאדולוגיות שלהם כקדם-הנחה תרבותית מכוננת לדידם. מתוכם נציע הסתכלות מפורטת ומדגימה במונאדולוגיות כעיקרון פואטי מכונן ברומן ארכה מאת ז'אן פול סארטר.

16 מצוטט ב"אחרית-דבר" של א"א מנדילוב לספרו של לורנס סטרן, חייו ודעותיו של טריסטראם שנדי, גינטלמן, תרגום אסתר כספי, ירושלים ותל אביב: מוסד ביאליק והוצאת הקיבוץ המאוחד, הספרייה החדשה, ספרי סימן קריאה, תשנ"ג, עמ' 454.